

FİLOLOJİ TARİHİ NASIL AYDINLATIR?

Éva CSÁKI*

Giriş

Dil, her halkın en değerli ortak mirası ve kültürün en belirgin unsurlarından biridir. Dilin söz varlığında, toplumun dünyayı algılayış biçimini yansıtan, en küçük varlıklardan en büyüklerine kadar her türlü nesnenin, niteliğin ve faaliyetin adı yer alır. Teknolojik gelişmeler sonucunda yeni bir araç ortaya çıktığında, ona da bir ad vermek gerekir.

Dil tarihi, halkların tarihinden bağımsız değildir. Tarihsel süreçte ortaya çıkan yeni olguların adlandırılması gerekir ve bu adlandırmalar dilde iz bırakır. Günümüzden geçmişe doğru adım adım ilerlediğimizde, yazılı kaynakların yetersiz kaldığı karanlık dönemlerin aydınlatılmasında dil tarihinin verilerinden yararlanabiliriz.

Eski Macar onomastiğine bir bakış

Nehir, ırmak, göl ve diğer su adları, dillerin söz varlığındaki en kalıcı unsurlar arasında yer alır. Nitekim ilk yazılı metinlerimizde de yer adlarıyla karşılaşırız. Yer adları, yapısal bakımdan çeşitli gruplar altında incelenebilir:

A) Birleşik yer adları: Türkçedeki *Aşağı Ayrancı*, *Yukarı Ayrancı* örneklerinde olduğu gibi, Macarcadaki *Algyő*, *Felgyő* vb. yer adları da benzer bir adlandırma mantığıyla oluşturulmuştur.

B) *Mezopotamya*, *Maveraünnehir* gibi adlarla karşılaştırılabilecek Macarca *Etelköz*, *Csilizköz*; ayrıca *Fehérvár*, *Visegrád*, *Kiskunhalas* gibi birleşik yer adları.

* Pázmány Péter Katolik Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü, Budapeşte, Macaristan; ORCID ID: 0000-0002-1082-3372; cskvjdt@gmail.com

C) İyelik bildiren unsurlarla oluşturulan yer adları: Macarcadaki *Mát-raháza*, *Kiskunfélegyháza*, *Bethlenfalva*, *Kadicsfalva*, *Zetelaka*, *Vargyaspataka* vb.

D) Macarcadaki *Barcaság*, *Mezőség*, *Ormánság*, *Kunság* vb. yer adlarında görülen +sÁg yapım ekiyle oluşturulan adlar. Kanaatimce bu ek, Türkçede aynı işlevde kullanılan +IXk ekinin çeviri yoluyla karşılanması sonucunda birçok yer adının oluşturulmasında kullanılmıştır.

E) Kişi adlarından oluşturulan ve dünya çapında tanınan yer adları: *St. Petersburg*, *Alexandria*, *Konstantinopolis* vb.

Eski Türkçeden oldukça erken bir dönemde Macarcaya *egy+* olarak alıntılandığı kabul edilen Eski Türkçe *äd* ‘good’ in every sense of the word; (of people) ‘morally good’; (of things) ‘qualitatively good, serviceable’; (of fortune, etc.) ‘good’¹ anlamındaki *edgü* sözcüğü, Eski Macarcada *egy(+ház)* ‘kilise’ biçiminde görülmektedir.²

Macarcadaki birleşik sözcüğün ilk unsuru, 13. yüzyılda yazılı kaynaklarda *ig+fon* ‘kutsal orman’ yer adında da belgelenmiştir. Bu unsur, aralarında kilise bulunan çok sayıda eski yerleşim adında da görülmektedir. Dil tarihimizin daha sonraki bir döneminde ise Slavcadan alıntılanan ve aynı anlamı taşıyan *szent* ‘aziz, kutsal’ sözcüğüyle oluşturulmuş adlarla karşılaşılır. *Szent+egy+ház+a* bugün de bir Macar köyünün adıdır. Önünde veya ortasında *egy* unsuru bulunan çok sayıda erken dönem yer adının ortak özelliği, merkezlerinde bir kilisenin bulunmasıdır.

Bu yer adları Türkçe yer adlarıyla da benzerlik göstermektedir. Daha önceki bir çalışmamda bu konu üzerinde durmuştum. Türkçeden alıntılanan yer adları arasında *Tokaj*, *Körtvélyes*, *Almás* vb. örnekler bulunmaktadır.

Karaçay-Malkar Türklerinin *Nart* destanının Qaraşhaway adlı 83. Bölümünde *Tonguz Orun* biçiminde bir yer adına rastladım. *Tonguzorun* adı günümüzde de Karaçay-Malkar bölgesindeki dağ adları arasında kullanılmaktadır.³

En eski yazılı kaynaklarımızdan biri olan *Tihanyi apátság alapítólevele* (Tihany Manastırı’nın Kuruluş Belgesi, 1055), Latince kaleme alınmış resmî bir belgedir ve içinde yalnızca birkaç (9 adet) Macarca yer adı bulun-

¹ Clauson, 1972, 51.

² Róna-Tas-Berta, 2011, 307.

³ Tavkul, 2020, 435.

maktadır. Bunlardan ilki, *locus ... gıfnav* (okunuşu: *cisnau*) ‘domuz yeri’ ifadesidir. Daha sonra belgede *kert hel* ve *petra zenaia hel rea* gibi başka Macarca yer adları da geçmektedir.

Tonuzaba ise bir diğer tarihî yazılı kaynağımız olan *Gesta Hungarorum*’da geçen bir kişi adıdır. Birleşik sözcüğün ilk unsuru ‘domuz’, ikinci unsuru ise ‘baba’ anlamındadır.⁴ Bu ad hakkında Anonymus şu bilgileri vermektedir:

“O sırada Peçeneklerin ülkesinden, hükümdar soyundan gelen bir savaşçı geldi. Adı Tonuzaba idi. Örkénd’in babasıydı; Tomaj soyu ondan gelmektedir. Hükümdar Taksony ona Kemej bölgesinde, Tisza’ya kadar uzanan, Abád geçidinin bulunduğu yerde yerleşmesi için toprak verdi. Bu Tonuzaba, Hükümdar Taksony’un torunu Aziz István’ın [İlk Macar kralımız, ÉCs] zamanına kadar yaşadı. Aziz István, Hristiyanlık öğretisini tebliğ edip bütün Macarları vaftiz ettiğinde, inancında direnen Tonuzaba vaftiz yoluyla yeniden doğmayı reddetti; kendisi ve karısı vaftiz yoluyla İsa’yla birlikte sonsuza dek yaşamasınlar diye karısıyla birlikte Abád geçidinde diri diri gömüldü. Oğlu Örkénd ise Hristiyan olmuş ve İsa’yla birlikte sonsuza dek yaşamaktadır.”

Türkçede *aba* ‘baba’⁵ anlamının yanı sıra bir saygı ifadesi olarak da kullanılmaktadır ve çeşitli Macar kişi adlarında görülmektedir. Bunlar arasında Macar krallarından Aba Sámuel’in adı da bulunmaktadır.

1. Türkçeden alıntılandığı düşünülen tek unsurlu özel adlar: Kişi adlarından sıklıkla yer adları oluşturulmuştur. Topraklar da sahiplerinin adlarını almıştır.

Ajton < Tü. *Altun*, *Baks*, *Kean* < Tü. *qayan*, *Karcag*,⁶ *Karcsa*, Kıpçak Türkleri arasında tanınmış bir Karaçay prensi olan Karça Bey’in adından Macarcada çok sayıda yer adı türetilmiştir;

Muhi, *Damak*, *Erk*, *Bercel*, *Gyula*, *Somogy*, *Szatmár* < BulgTü. *Satmar* < Tü. *sat-* + *-mar*;

⁴ Anonymus, 1975, 167.

⁵ *Aba* için bkz. Severtân, 1974, 158–159.

⁶ Manasz, 2016, 277.

-mAz⁷ ekiyle yapılmış benzer isimler de var: *Balmaz* (Krç. *bol-* ‘ol-’)⁸, *Szaty-maz* (Krç. *sat-*)⁹, *Tepremez* (Krç. *tebre-* ‘başla-, harekete geçmek’)¹⁰,

Szörény < BulgTü. *Sever* ‘murmeltier’ + *-n*;

Tázlár,¹¹ *Bodoglár*, *Terem*, *Tokaj*, *Tolmács*, *Üllés*, *Visnye*.

2. +Ilk > +lo yapım ekiyle veya onun ya da başka bir ekin çevirisiyle (+sÁg) ortaya çıkan Türkçeden alıntılarımız:

Arló, *Doroszló*; *Déllő*, *Küküllő*; *Bakonyság*, *Barcaság*, *Ormánság*; *Körtvélyes*, *Alsókörtvélyes*; *Tetétlen*.

3. Birleşik kelimelerden:

Andócs, *Tunguzoba*, *Kiscséc*s, *Fehérvár* ‘Ak+hisar/+kale’ büyük bir ihtimalle bir *calque*; *Šar kel*, *Ak kél* gibi yer adlarının çevirisi; *Feketevár* ‘Kara-hisar’;

Hegyő, *Hegyhát*: Krç. *Tav Artı* ‘Gürcistan’;

Mac. *Hegymeg*: Krç.-Malk. *Tav Artı* ‘Gürcistan’;

Hegymegettipusztá, *Hegymegipusztá*;

Csalló+köz, *Etel+köz*;

Karassó ~ *Krassó* ‘Feketeviz’ < *Kara şuy*; 9. asır Macaristan’daki Bulgar Türkçesinden;

Kútölgy, *Tarján*, *Mező+tárkány*, *Hidegkút*, *Szigetvár*, *Zalabaksa*, *Zalabesenyő*.

⁷ Lajos Ligeti’den (Ligeti, 1986, 93) başka birçok Macar Türkoloğu kelimenin Türk asıllı olduğunu söylemişti. Ayrıca Macarca *szatócs* [sato:ç] ‘grocer, grand handler’ olarak aynı kökten bir alıntıdır (Róna-Tas–Berta, 2011, 780).

⁸ Tavkul, 2000, 125.

⁹ Tavkul, 2000, 333.

¹⁰ Tavkul, 2000, 388; Ligeti, 1986, 93.

¹¹ Manasz, 2016, 277.

Lehçelerin tanıklığı

Yabancı halkların etkisinde kalmış bir boyun lehçesi, anadilin merkezindeki değişmelerden mahrum kalır. Anadille irtibatını kaybettiği için adeta bir ada da kalmış gibidir; bu sayede içinde başka etkileşimlerin izlerini tespit etmek mümkün olur. Standart dilde artık bulunmayan, daha eski dönemlerden kalmış ağız özelliklerini koruyabilir. Yabancı bir ortamda, standart dili konuşanlardan tamamen ayrı kalan topluluklara bakacak olursak; örneğin Çinlilerin çevrelediği Ordos bölgesindeki Moğolları ya da Rumenlerin egemenliğindeki Moldova’da yaşayan Çango Macarlarını düşünebiliriz.

Dilin her tabakasında arkaik unsurlar bulunmaktadır. Bunlar arasında bizi en çok Türk etkisi ilgilendirmektedir. Bulgar, Kıpçak, Oğuz, Oğur vb. eski ve yeni Türk katmanlarının yanı sıra Balkanlar ve Kafkasya’dan gelen etkiler de kültürümüzün bir parçası hâline gelmiştir.

Sözlü edebiyattan nasıl yararlanmamız mümkündür?

Sözlü edebiyat ürünleri oldukça geç bir dönemde derlenmeye başlanmıştır. Yine de bunlar araştırmalarımız açısından yararlıdır. Atasözlerinin yapısına bakacak olursak, *Kuş kanadın, er atın* gibi eksilteli cümlelerden hareket edebiliriz. Macarcadaki benzeri ise *Őz erdőbe, ember házba* atasözüdür.

Sözlü edebiyat alanında özellikle türkü metinleri üzerinde durmak gerekir. Gerek anlatım biçimi gerekse karakteri bakımından bunlar birbirine oldukça yakındır. Efsane, destan ve balad gibi sözlü edebiyat ürünlerinde araştırmalarımız açısından yararlı olabilecek birçok unsur bulunmaktadır.

Eski bir öğrencim bu konuyu nitelik bakımından incelemişti. Az önce sözünü ettiğimiz edebî metinlerde, hangi adların hangi niteliklerle birlikte kullanıldığına bakmıştı. Örneğin doğada bulunan temel unsurların (toprak, hava, su, çiçek, güneş vb.) en çok hangi sıfatlarla nitelendirildiğini araştırmıştı. Aynı şekilde akrabalık adları (ana, baba, kardeş, abla, gelin vb.) için hangi niteleyici sıfatların kullanıldığı da incelenmişti. Sonuçta, en çok Karaylıların kullandığı sıfatları kullandığımız görülmektedir.

1. Benim kendi gözlemlerim ise özellikle ancak belirli bağlamlarda özel anlam kazanan ifadelerle ilgilidir: *kızanam, ese al-, ocak*.
2. Evlilikle ilgili terimler arasında: *satılık kız, bana gel-, evlilik*.

3. Masallarda başlıca kahramanlar arasında ise: *Demirydoğan, Taşufalayan, Perikızı* vb.; üç, dört, hatta on iki başlı ejderhalar.

Bundan daha önemlisi, aynı hikâye anlatımının, yani özetle paralel bir anlatının bulunmasıdır. Kafkaslardaki Karaçay Nart destanında, bir ailedeki on dokuz erkek çocuk yalnızca aynı ocaktan gelen on dokuz kızla evleneceklerine dair ant içmiştir. Bir Macar masalında ise sayıları daha az olan erkek kardeşler de yalnızca aynı ana babanın kızlarıyla evleneceklerini söylerler.

Bir Gagauz türküsü buldum, Manoli üzerine:

Manoli, Manoli	Kardaşları evä gidii.
Mester Manoli,	İ, evä giderlär,
Dokuz kardaş,	Karılarına söleelä.
Manastır yıvela.	İ, sat Manoli gitmemiş,
Onnar yıvela –	Tudorkaya sölesin.
Manastır göçii.	Sabaa volıy,
Yukardan göktän	Tudorka kalker.
Bu kuşçaaz ötii	Tudorka kalke,
Uçup da gidii.	Yola yollane.
Manolinin aklısına gelii,	Manoli görei,
O kuşçaazın ötmesi.	Tudorkayı yolda.
Angınızın karısı	Aalarmış,
Taa sabıylän gelecek,	Allaha yalvarmış:
Vo bu manastıra	Ver, Allahım, bır iinelik,
Kurban kalıcek.	Tudorkam geri dönsün,
Manolinin dostları –	Tudorkam geri dönsün,

Duvarcı Kelemen, bizim efsanelerimizden biridir. O da verdiği yanlış kararın bedeli olarak bir kurban sunmak ister. Çünkü gündüz yaptıkları duvarlar geceleyin sürekli yıkılmaktadır; bütün emekleri boşa gitmektedir. Karısının atlı arabayla yaklaştığını görünce, Duvarcı Kelemen, belki geri döner ümidiyle yağmur duası okumaya başlar. Ancak duası kabul olmaz.

Yağmur duasına da dikkat çekmek isterim. Orta Asya'dan Macaristan'a kadar bilinen büyüsel bir uygulamadır. Yağmur yağdırabileceğine inanılan bu uygulama, halk inançlarının önemli bir unsurudur. Bu nedenle halk inançlarının, folklorun ve geleneklerin önemini göz ardı edemeyiz.

Buna benzer birçok özet seçtik. Türk dünyasından 77, Macar masallarından da yine 77 masal seçtik; bunları çevirdik ve yayımladık. Çünkü birbirimizi tanımadan nasıl temas kurabiliriz?

Sonuç

Karşılaştırmalı araştırmalar yaparken her zaman kültürü bir bütün olarak ele almamız gerekir. Çok ince ayrıntılara bile dikkat etmeliyiz. Çünkü yüzyıllar boyunca uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşamış iki göçebe halkın, yani Macarlar ile Türklerin çok eskiye dayanan birlikteliğine ışık tutmak istiyoruz.

Kaynaklar buz kadar hassastır. Dikkatli davranmazsak, farkında olmadan bile konuyu tehlikeye atabiliriz.

Kısaltmalar

BulgTü.	Bulgar Türkçesi
Krç.	Karaçay Türkçesi
Krç.-Malk.	Karaçay-Malkar Türkçesi
Mac.	Macarca
Tü.	Türkçe

Kaynakça

- Anonymus (1975). *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. (Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. A bevezetőt írta és a jegyzeteket kiegészítette Györffy György). Budapest.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Csáki, É. (2007). *+nAn as Ablative Case Suffix in Hungarian and Turkic Languages*. Csepregi M. – Masonen, V. (Szerk.), *Grammatika és kontextus: új szemponatok az uráli nyelvek kutatásában. Nemzetközi uralisztikai kongresszus ELTE 2004 április 4–7. Uralisztikai tanulmányok 17*. Budapest, 55–67.
- Csáki, É. (2013). Macarca'daki yer adlarına ve ad verme geleneklerine dair. *Dil Araştırmaları* 13, 37–44.

- Csáki, É. (2013a): Terepmunkáim török népek közt. *Keletkutatás* 2012 tavasz, 103–114.
- Csáki, Éva (2019). Osmanlı Kültürünün Macar Kültürüne Etkilerinden. Aköz, A. – Yörük, D. (Eds.), *Ottomans and the Balkans: III. International Congress New Tendencies in Ottoman Researches, 05–07 September 2019, Belgrade. Abstracts – Özetler – Apstrakti*. Belgrade, 29–30.
- Csáki, É. (2021). *Essays on Early Hungarian – Turkic Contacts*. Ankara.
- Csáki, É. (2021a). Some Notes on the Karachay-Balkar Word *çok* ‘kinship celebration’. Nevskaya, I. – Şirin, H. – Ağca, F. (Eds.), *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal – Marcel Erdal Armağanı*. Türk-lük Bilgisi Araştırmaları – Journal of Turkish Studies, Special Issue 1. Cambridge, 75–80.
- Csáki, É. (2023). Old Turkic – As Reflected by Hungarian Language History. Yıldız, H. (Ed.), *Eski Türkçenin İzinde II. Moğol İstilasından Önce Türklerin Dili*. Ankara, 17–23.
- Csáki, É. (2023a). Macarcadaki yer adlarına ve ad verme geleneklerine dair. Şavk, Ü. Ç. – Garibova, J. – Güner, D. F. – Demir, N. (Ed.), *Cumhuriyet’in Yüzüncü Yılında. Süer Eker Armağanı. Çağdaş Türkoloji’nin İzinde*. Ankara, 315–322.
- Khadjieva, T. (Ed.) (2014). *The Narts: The Heroic Epos of the Karachay and Balkar People*. Introduction, Commentary and Glossary by Tanzilya M. Khadjieva. Translated from the Russian by David G. Hunt. Moscow.
- Ligeti, L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Manasz. Kirgiz hőseposz. (2016). Kirgiz eredetiből a nyersfordítást készítette, a jegyzeteket és az utószót írta Somfai Kara Dávid. Török–Magyar Könyvtár II. Budapest.
- Melich, J. (1925–1929): A honfoglaláskori Magyarország. Melich, J. – Gombocz, Z. – Németh, Gy., *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*, I.6. Budapest.
- Orbán, B. (1982). *A Székelyföld. Válogatás*. Szerk. Katona T. Budapest.
- Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Vol. I–II. *Turcologica* 84. Wiesbaden.

Sevortân, È. V. (1974). *Ètimologičeskij slovar' tûrkskih âzykov: Obše-tûrskie i mežtûrskie osnovy na glasnye*. Moskva.

Tavkul, U. (2020). *Karaçay – Malkar Türkçesi Sözlüğü*. 2. baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları 770. Ankara.

How Does Philology Illuminate History?

Abstract

This study explores the ways in which philological evidence can contribute to the reconstruction and interpretation of historical relations in periods for which written documentation is limited or unavailable. Taking the historical contacts between Hungarians and Turkic peoples as its principal point of reference, it argues that linguistic data, onomastic material, dialectal evidence, and oral traditions may preserve traces of cultural interaction that complement conventional historical sources. Particular attention is devoted to early Hungarian personal and place names, including hydronyms and compound toponyms, whose structure, lexical elements, and derivational patterns may reflect different layers of Turkic influence. Examples drawn from early Hungarian written records and from Hungarian toponymy are considered alongside possible Turkic parallels in order to demonstrate the historical value of names as relatively persistent elements of linguistic heritage. The study further emphasizes the importance of dialects, especially those spoken by communities that developed in relative isolation from the linguistic centre, since such varieties may preserve archaic features and traces of earlier contacts that have disappeared from the standard language. A further source of historical evidence is provided by oral literature and traditional culture. Proverbs, folk songs, legends, heroic epics, fairy tales, and folk beliefs are examined for recurring motifs, expressions, narrative structures, and cultural concepts shared by Hungarian and Turkic traditions, with particular reference to Karachay-Balkar and Gagauz materials. Such correspondences are not treated as isolated linguistic curiosities but as elements of a broader cultural context. The study concludes that comparative philological research can contribute to illuminating early Hungarian–Turkic contacts when linguistic, folkloric, and cultural evidence is evaluated together and with appropriate methodological caution.

